

АБАЙДЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ОЙЛАРЫ

Карибаева Азиза Утегеновна,

ф.э.к. қауымдастырылған профессор, РАМның корр. мүшесі Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық Университеті, Қазақстан

Утегенова Асел Тимуровна,

Тараз қаласы, № 16 мектеп оқытушысы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15272041>

Резюме: В этой статье рассматриваются вопросы о том, что философские мысли Абая Кунанбаева. А так же философские взгляды в творчестве, поэзии и в словах Ғақлия.

Ключевые слова: мысль, мыслитель, дана, философ, философский мир, хахим, философские мысли, мировоззрение, галарея образов, философские взгляды и т.д.

Қазақ халқының бас ақыны, ұлы ойшылы, Абай Құнанбаевтың даналық әлемі бір төбе. Ұлы тұлғаның артына қалдырған мол мұралары, ғылыми тұрғыдан зерттелгенімен, әлі де біз білмейтін шығармаларының қатпарлы тұстары өте көп.

Ол өзінің өлеңдерінде, қара сөздерінде, аудармаларында, терең мағыналы ұғымдар мен тілі орамды ойларын жеткізе білген ұлы тұлға. Сонысыменде, Абай-дара, Абай-дана, Абай-данышпан, - деп түсінеміз. Өзінің алысты көрегендігімен шығыс данышпандарынан алған терең білімін, келешек ұрпақты тәрбиелеуге арнаған. Ол қазақтың философы, хәкімі. Мысалы, Абайдың «Өкінішпен көп өмір кеткен өтіп...» - деп басталатын өлеңі философиялық толғаныс болғандықтан мұнда ойшыл-адам, жан-адам, татулық, адамдық, достық, өкпе сызы, жүрек жігі, көңіл жүгі, кірлемеген көңіл,-деген сияқты сөздер ақынның толғаныстан туған сөздері.

Абайдың сөз кестесі керемет, адамға философиялық ой салады[1.207].

Мәселен, жастарды тәрбиелеуде, оның тіл құдіретіне таңданасың, мейлінше тәнті боласың. Мысалы, Сенде бір кірпіш дүниеге, Кетігін тап та бар қалан... деген өлең жолдарында, сөздер тура мағынасында емес, белгілі бір көркемдік тәсілді қолданып, образдар галареясын жасап тұр. Мұндағы ой «кірпіш» тас емес, жас адамның образы, ал «кетік» сөзі әрбір адамның қоғамда алатын орны, атқаратын қызметі болса, бұл сөздің номинативтік мағынасы емес, астарлы мағынада айтылған, адамның қоғамда өз орнын табуы арқылы, қызмет етуге шақыруы, бұл ақынның философиялық ойы, даналығы.

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

Абайдың негізгі философиялық нысаны: жүрек, ой, көңіл, өмір, сөз, тіл, дүниетаным т.б. сияқты ұғымдар, адамның ішкі дүниесін, жалпы өмірді толғайтын ақынның ойшылдығы мен данышпандығы. Мысалы, ақынның философиялық толғауларында кездесетін мына бір толғанысы, ол «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» деген жолдан... басталатын өлеңінде, ақын жалпы адамзатқа тән әдет пен қасиет қылықтарды баяндай отырып, сөзді ұғарлық кісі болса, сонымен бірге мұндасады да, сырласады. Мысалы:

Жас қартаймақ, жоқ тумақ, туған өлмек,
Тағдыр жоқ, өткен өмір, қайта келмек.
Басқан із, көрген қызық, артта қалмақ,
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек...

Бұл өзінен кейінгі ұрпаққа қалдырған данышпандық сөзі. Оны түсінер жүрек пен естір құлақ болса, алды мен артын ойлап, ойланып барып шешім қабылдап, келешекке дұрыс көзбен қарар еді, - деген ой толғауы болатын.

Ал Абайдың азаматтық, ар-ұждан толғанысы, дүниеге, болмысқа деген көзқарасы – философиялық толғаныс. Өйткені, мұнда дерексіз ұғымдар сөз болады. Мәселен, Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңінде ең алдымен «толғаныс», «поэзия», «сөз» деген ұғымдарды білдіретін «қызыл тіл» деген сөз тіркесінен бастап, ой, әдет, өлең, қайрат, толғаныс, пікір мағынасындағы: сөз, мінез, насихат, өсек, нысап, ұят, дәулет, нәсіп, еңбек, ар, өтірік, ұрлық, зорлық, тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық, қулық, сұмдық, қорлық, дерт, талап, ғылым, жалғыздық, - деген сияқты қырыққа жуық дерексіз ұғым атаулары келтірілген [2.246].

Әрине, ақын бұл құбылыстың теориясын да, текст түзудің амал-тәсілдерінде оқып білген жоқ. Сондықтан да, Абай – көзқарасы. Мәселен, ой толғанысы, ойшыл адам, данышпан, - деген мағынада келсе, жан, адам, адамның жаны деген ұғымды білдіреді. Ал, татулық - адамдық, достық деген мағынада жұмсалады. Сондай-ақ, көңілдің көшуі - көңіл болмауы, өкпе сызы - көңілге алу, жүректің қарсы айырылуы - көңіліне алу, кірлемеген көңіл-шынайы көңіл т.б. - деген сөздер адамның рухани дүниесін байытатын философиялық ой толғаныстар.

Данышпан, әрі философ Абайда жиі қолданылатын сөздер «ой» және «жүрек» сөзі. Сондықтан, ақын тілінде көбінесе осы сөздерге байланысты эпитетті тіркестер кездеседі. Мысалы: қуатты ой, ескі ой, ылай ой, ұйықтаған ой т.б. Сонымен қатар, ынталы жүрек, жаралы жүрек, ызалы жүрек, ауру

жүрек, асыл жүрек т.б. да эпитетті сөз тіркестері кездеседі[3,248]. Осы сөз тіркестерінің сын-сипат атауларымен келгенде, оның адамға байланысты образ беріп тұрғаны айқындала түседі. Мысалы:

Үрпиген жүрек басылмай,
Талапты көңіл елірмес...
Кірлеген жүрек өзі үшін,
Тұра алмас әсте жуынбай....

Сондай-ақ, ауқымды, салмақты ұғым атауларының бірі мен бірегейі: қайран сөз, түгел сөз, жел сөз, жылы сөз, бос сөз, босалқы сөз т.б. Мәселен, қазақта: Түгел сөздің түбі бір, Сөз атасы Майқыби, - деген нақыл сөз бар. Бұл аталы сөз, түсінген адамға арғы жағында философиялық ой-түйіні жатыр. Атақты түрколог ғалым Н.А.Баскаковтың классификациясының негізіне үңілсек, ол қыпшақ-ноғай тобынан таратқан: қазақ, қарақалпақ, ноғай халықтарының атасы осы Майқыбиден таралған ұрпақ[4,207].

Мәселен, жүрек, ой, тіл, сөз, көңіл, дүние, өмір сияқты сөздерді білдіретін ұғымдар, адамның ішкі дүниесін білдіретін және жалпы өмір айнасын толғаған қызыл тіл, ойшыл ақынның философиялық негізгі нысаны болып табылады.

Ақынның философиялық толғауларында етістіктің мақ жұрнақты тұлғасы жиі қолданылған. Мысалы, «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек», - атты өлеңінде қимыл есімінің мақ жұрнақты тұлғасы метафизикалық ұғымның көрсеткіші сияқты ақынның философиялық толғанысы бар. Мұнда ақын адамзатқа тән жалпы қасиет пен қылықтарды баяндап, сөзді ұғар кісі болса, сонымен мұндасады, сырласады. Өйткені, әрбір ақынның немесе жазушының өз шығармашылығы оның досы, сырласы, мұндасы бола алады. Мәселен, мына бір өлең жолдарында кездесетін ой толғау:

Жас қартаймақ, жоқ тумақ, туған өлмек,
Тағдыр жоқ, өткен өмір қайта келмек.
Басқан із, көрген қызық, артта қалмақ,
Бір құдайдан өзгенің бәрі өзгермек...,

деп талдап отырған тұлға мен ұйқас құрайтын элементке ой екінін түсірген деуге болады. Бұл өлең мазмұны жағынан өте бөлек дүние. Өйткені, мұнда философиялық ой толғаныс емес, замандастарының іс әрекетін айтып, ренжу, түңілу, ызалану мақсатында дос-сұм-сұрқия, орыс-әкімдер, жұрт, қазақ қауымы, жағымсыз іс әрекетке барып жүр, - дейді.

Мұндағы Абайдың айтпақ болған негізгі идеясы, философ, ойшыл ретінде толғаған тақырыптарына, жанрлық жаңашылдықтарына сәйкес кейбір сөздерді жиі қолданып, әдеби тілдің актив сөздік қорына айналдырғаны ерекше көзге түседі. Дегенмен, ол гуманист, дүние жүзіндегі ұлы гуманистердің алдыңғы қатарында, өзгелерден айрықша тұрғанын танытады. «Гуманизм» дегеннің өзі, әділдікті жақтау, адам баласына қажетті игілікті істерді уағыздаумен адамды сыйлап, оған жақсылық жасау принциптеріне сүйенетін болса, Абайдың өз өлеңдерінде, қара сөздерінде, ең алдымен жырлағаны имандылық, адамгершілік қасиеттері болды. Мысалы, ақын өз шығармашылығында адамдық, «адамгершілік тұлғасын» және «адамгершілік» мағынасындағы сөзді отыздан артық қолданған. Мәселен, «иман» сөзін өз тіліне 59 рет үйірген, дейді Р.Сыздық [1, 225].

Өйткені, «имандылық» дегеннің өзі «гуманизм». Ал адамды имандылыққа шақыру, оны таныту – гуманист суреткердің міндеті. Иман-сөзі о баста «ислам дінінің бес парызының бірі» дегенді білдірген. Ал терминдік мағынасын Абайдың түсіндіруінше, «Алла табарака уа тағаланың бірлігіне, барлығына жіберген жарлығына мойынсұнып, иланбақ»-деп сенгені болғанымен, бұл сөзді қазақтың халық тіліне: «адамгершілік ізгілікке» деген сенім ұғымында жиірек қолданылған.

Абайдың өзі Аристотель сөзімен айтқанда: Ұятың мен арыңды малға сатып, Ұятсызда иман жоқ, түпке жетер, -дегенінде «иман» сөзі діни нанымды ғана емес, ар, ұят сияқты адамгершілік қасиетті сақтап тұр. Мысалы:

Ішім-өлген, сыртым-сау,
Көрінгенге деймін -ау.
Бүгінгі дос - ертең жау,
Мен не қылдым япырмау,

- деген өлең қатарындағы іш-сырт, өлген-сау, бүгінгі-ертеңгі, дос-жау деген төрт жұп антонимді қолданған

Сонымен қатар, ақын: «өмір мен өлім», «жақсылық пен жамандық», «достық пен қастық» «білім мен надандық» сияқты кереғар құбылысты көрсету арқылы өмірге деген өзінің көзқарасын, философиялық ой түйінін білдіреді.

Абай өзінің «Сегізаяқ» атты өлеңінде философиялық, азаматтық, суреткерлік ой толғамдарын білдірген. Сондай-ақ, Ахмет Байтұрсынов та өткен ғасырдың басында, елдің ұлттық тәуелсіздігінен айырылып, отарлау

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

саясатының арқасында жұрттың күн кешіп отырғанын және халықтың ғылым білімнен құр қалғанын халқына паш етеді. Мәселен:

Қазағым-елім,
Қайқайып-белің.
Сынуға тұр таянып,
Талауда-малың,
Қамауда-жаның,
Аш көзінді-оянып.
Қанған жоқпа әлі ұйқың,
Ұйықтайтын бар не сиқың?

-деп қазақ қоғамының ұлттық намысын оятпақ болады. Бұл идея Ахмет Байтұрсыновтың бүкіл ақындық, ағартушылық қызметінің лейтмотиві болса, өз ойын айтатын өлеңін Абайдың «Сегізаяғының» үлгісімен жазу болды [5.]

Абайдың ойшылдық табиғаты өз мәнінде ашылмады. Абай заманындағы еңбектерде ол ағартушы деген идеологиялық түсінік қалыптасты. Оның философиялық ой-толғамдарға құрылған қара сөздерін «нақыл сөздер» -деп түсіндірді. Бұл заманның сол кезеңдегі ойлау деңгейінің көрсеткіші болатын.

Ал кезінде Ахмет Байтұрсынов Абайды «Қазақтың бас ақыны» -деп таныған болса, ал Мағжан Жұмабаев «Алтын хәкім Абайға» деп өлең жырларын жазған. Осы дәстүр өз жалғасын тауып, қолдаушыларын таба бастағанда, кеңестік қоғам оған тоқтау салып, Абайға «ағартушы» деген ғана «дәреже» қалдырды.

Ал оның өзі Мұхтар Әуезовтың қажырлы еңбегінің нәтижесінде болған. Абай «философия» деген терминді өз өмірінде тіпті қолданбаған. Өйткені, оны «христиандық дүниетаным» - деп есептеген. Ол философиялық бұлақтың бастауынан нәр алып, сусындаған ақын. Абай мойындаған философтар: Сократ, Платон, Аристотель болатын.

Ал бұлардың заманында христиандықта, исламдық та діни жүйе анықталмаған. Дін туралы ұғым, түсінік, жүйе, басқаша болатын. Дін идеологиялық және ағартушылық қызметтеріне енбеген кез еді. Сол замандағы Абайды қызықтырған грек ойшылдары. Батыс философиясының, мәдениетінің христиандық ірге тасы болғанымен, әрине мұсылмандық көзқарастармен үйлесе бермейтін еді. Ал, батыс мәдениетін, діни дәстүрден ада,-деп түсіндірді.

Сондықтан, Абай еуропалық білімді ғана алып, оның дүниетанымын қабылдамады. Өзінің мәдени дүниетанымдық дәстүрлі кеңістігінің сызығынан

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

шықпады. Солай етіп, ұлттық ойлаудың өз арнасын тапты. Абай өз заманындағы жаңашылдық болып саналатын, ағартушылыққа ден қоймады. Өйткені, қазақ даласында «ағартушылық» дінмен бірге жүріп жатты. Сондықтан, ол ұлттың «ойшылдық» дәстүрін жаңа сапаға шығарды. Сөйтіп, Абай да жеке өзі «дара ойшыл» болды.

Сол себепті, ол философияны «метафизика» ұғымында қабылдады. Абайдың дүниетанымында «себептілік» басты ұғым болып есептелді. Өйткені, ол әрбір істің бір себебі бар,-деп есептейді. Әрине себептілікті ашу, ғалымның ісі. Ол ғалым мен хәкімнің бір-бірімен бірлігі және өздеріне тән мазмұндарын таратып берген. Ал ғалымдар, әрбір істің себебін іздеп ғана қоймай, оның детерминативтік ұғымына, табиғатына үніліп заңдылықтар ашады.

Сондықтан, Абай хәкімдіктің бағыттық жағын ғана айтқан. Бірақ, ол кімдердің хәкім екенін атап өтпеген. Мәселен, Сократ, Платон, Аристотельдің хәкімдігіне Абайдың таласы жоқ болатын.

Өз еңбегімен тарихта аты қалған Бақырғанидың Сүлейменін өз заманының білімпаздары оны «Хәкім ата» деп таныған. Ол Бақырған қыстағында туып өскен. Түркістандық белгілі ғұлама Қожа Ахмет Яссауидің мыңға жуық шәкірті болған, соның ішінде тарихта «Хәкім ата» деген аты қалған осы шәкірті.

Себебі, оның «Хәкім ата» кітабы 1845 жылы Қазанда түркі тілінде басылды. «Дана ата» немесе «Хәкім ата хикаясы» белгілі ақын, мистик Сүлеймен Бақырғанидың еңбегі болатын. Олар: 1846,1867,1858, 1888 жылдары Қазан қаласында жеке кітап болып басылып шыққан.

Сүлеймен Бақырғанидың «Тағы ғажап» еңбегі екі жолды рамаль әдісімен жазылған «бәйіт», ол 1856 жылы Қазанда шыққан. Сондай- ақ ғалымның қолжазбасы Сүлеймен әфанды бұхарлық шайхының басшылығымен 1882 жылы Стамбулда жарияланған. Ал,1893жылдан бастап, Қазанда төрт рет жарық көрген[6,46].

Негізінде, Сүлеймен Бақырғаниды Сырдарияның төменгі ағысы мен Арал бойларына Түркістанның бұрынғы халқы қарақалпақтың «Хәкімі» боласың, - деп Қожа Ахмет Яссауи жіберген. Өйткені, сол дәуірде Түркістан қарақалпақ халқының Ата мекені болған екен. Онан соң, қазақта Лұқпан хәкім болған. Біз ес білгелі Қаңлықөл ауданында «Хәкім ата» қойымшылығы болған, қазір де бар. Бірақ, біз оның кім екенін білмей өстік.

Қазіргі таңда Өзбекстан Республикасының президенті Шәфкат Мирзаевтің басшылығымен Сүлеймен Бақырғанидың жатқан жерін анықтап, Мойнақ

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

ауданының «Достық» ауылында Сүлеймен хәкім Бақырғаниға арнап, Күмбез салдырып, оның зиратына халықтың және туристердің баруы үшін жағдай жасап, «Туризм» орталығына айналдырған. Сондықтан, қазақ халқында үш «хәкім» бар, - деп есептейміз. Ал өзімнің атымнан және қазақ халқының атынан, Өзбекстан Республикасының президенті Шәфкат Мирзаевқа: « мың алғыс айтып, ғұмыры ұзақ болсын, дүние тұрғанша тұрсын, халқына жасаған еңбегін Алла қолдасын»!-деп дұға етемін.

Кезінде, Абай аңсаған Аристотель, Платон, Сократ сияқты ғалымдар мен хәкімдер түркі халықтары арасында да көбейе берсін!

Ойымызды түйіндей келе айтпағымыз, Абай Құнанбайұлының ақыл-парасат туралы қаншама ой-толғамдарының бар екенін, оның қара сөздерін оқу арқылы білеміз. Ақынның жырларын, қара сөздерін жүйелі түрде зерттеп-зерделеп, жас ұрпаққа жеткізу қажет. Ол Абайды шығармалары арқылы жете түсінуге, оның жанына терең үңілуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Сыздық Р.С. Абайдың сөз өрнегі. Алматы: «Арыс», 2004. 267.
2. Сыздық Р.С. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі Алматы: «Арыс», 2004, 246.
3. Сыздық Р.С. Қазақ әдеби тілінің тарихы Алматы: «Арыс», 2004, 248.
4. Карибаева А.У. Түркі этнолингвистикасының кейбір мәселелері//Қазақ тіл білімі: «Қолданбалы лингвистика мәселелері» атты Аймақтық ғылыми тәжірибелік конференция материалдары. Тараз 2019.
5. Ғарифолла Е. Абай туралы философиялық трактат. Алматы: «Қазақ университеті», 2004.- 83б.
6. Карибаева А.У. Көркем шығарманың тілі. Тараз, 2009. 86.
7. Жиреншин Ә. Қазақ кітаптары тарихынан. Алматы, 1971, 41-46.